

„Testas, turre,
tegulas titulosque
litterate tractavit”

*Ünnepi kötet H. Kelemen Márta
80. születésnapjára*

MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM

„TESTAS, TURRES, TEGULAS TITULOSQUE LITTERATE TRACTAVIT”

Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára

„TESTAS, TURRES, TEGULAS TITULOSQUE LITTERATE TRACTAVIT”

Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára

Szerkesztette

MERCZI MÓNIKA

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

Budapest
2023

Felelős kiadó: L. SIMON LÁSZLÓ, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

A kézirat 2020 decemberében került lezárásra

© Magyar Nemzeti Múzeum, a szerzők, a fényképek és a rajzok készítői, 2023

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, elektronikus közzététel, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás csak a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásával megengedett.

Borítókép

Üvegkorsó az Esztergom-Bánomi-dűlőben
feltárt késő római temető 304. sírjából
(fotó: Horváth Orsolya)

Tördelés: Merczi Mónika
Borítóterv: Vincze Judit

ISBN 978 615 5978 83 8

BALASSA BÁLINT MÚZEUM
ESZTERGOM

TARTALOMJEGYZÉK

MERCZI MÓNICA	
H. Kelemen Márta köszöntése	9
Tabula Gratulatoria	13
H. Kelemen Márta publikációinak jegyzéke	15
MERCZI MÓNICA	
Válogatás H. Kelemen Márta feltárásaiból és feldolgozott leletanyagaiból	19
NÉMETH PÉTER	
Csoporttársam: Kelemen Márta	27
NAGY LEVENTE	
Kelemen Márta, a Ripa Pannonica Tokod és Dömös közötti szakaszának kutatója	31
BONDÁR MÁRIA	
A késő rézkori elit temetkezéseiről	43
KÖVECSES-VARGA ETELKA	
Állatfigura töredéke Esztergom-Szentkirály-Tározó-tó leletmentő ásatásáról	61
MAREK GERE – PRISKA RATIMORSKÁ	
Késő La Tène kori festett kerámia Komáromból (Komárno) és környékéről	71
MERCZI MÓNICA	
Római kori fibulák a diagonális út menti településekről, Dorogról és Kesztlőrcről	87
KOCSIS ANITA	
Előzetes beszámoló a Dorog-Hosszúrétek római kori villaépület területének talajradaros kutatásáról	125
KLARA DE DECKER	
Büste einer äthiopischen Schauspielerin in der Sammlung des Museums Balassa Bálint	135
BORUZZ KATALIN	
Római kori őrtorony és település Visegrád-Várkertben	163
PÁL GABRIELLA	
Római kori gyűrűk a Tatabányai Múzeum gyűjteményében	187
ZSIDI PAULA	
Egy aquincumi villagazdaság sírparcellája	201

R. FACSÁDY ANNAMÁRIA	
Aquincumi kőtöredék kígyófejes karperec-ábrázolással	245
VISY ZSOLT	
Adatok a raetiai kerámia bevonatainak kérdéséhez	255
TÓTH MÁRIA	
Az Intercisa Múzeum négy raetiai edénytöredékének hXRF vizsgálata	
Appendix Visy Zsolt tanulmányához	263
PALÁGYI SYLVIA	
Udvarfalak a balácai I. és II. épület között	267
GABLER DÉNES	
A balácai terra sigillaták	291
KOVÁCS PÉTER	
Egy római feliratos sírkő Szentbékkláról (CIL III 4140 = RIU 315)	327
MRÁV ZSOLT	
Egy duumvir sírfelirata Vászolyból (Veszprém megye) – A RIU 344 és a TRHR 78 feliratok kiegészítéséhez	337
OTTOMÁNYI KATALIN	
Késő római településrészlet Perbálon (Kukorica-dombi-dűlő)	357
TORBÁGYI MELINDA	
A Perbálon előkerült érmekről	407
HORVÁTH FRIDERIKA	
Az edénymelléklet-adás és a kerámiaedények sajátosságai	
Ságvár késő római temetőjében	423
DÉVAI KATA	
Késő római korsóformák Pannoniában	461
GRÓF PÉTER	
Lóábrázolásos téglák a visegrád-gizellamajori erődből	479
LÓKI RÓBERT	
Késő római őrtorony lokalizálása talajradaros felméréssel Dömösön	491
GRÓH DÁNIEL	
Adalékok a peremvidék (és a központ) fogalmához a késő római korban	511
TÓTH ENDRE	
A q-evangelium készítése helyéről és idejéről	521

MÜLLER RÓBERT	
Fémleletek a hévízdombi népvándorlás kori településről	555
LOVAG ZSUZSA	
Az Esztergom-Prímás-szigeti kolostor keresztes sírkövérről	573
B. BENKHARD LILLA	
A kőszegi Új-torony, más néven Kiszwinger	579

H. Kelemen Márta

H. KELEMEN MÁRTA KÖSZÖNTÉSE

Kötetünkkel 80. születésnapja alkalmából H. Kelemen Mártát, a Balassa Bálint Múzeum római koros régészét szeretnénk köszönteni. Márta több mint 50 évvel ezelőtt induló, de máig tartó és ható munkássága előtt a munkatársak és barátok mellett azok a pályatársak tisztelegnek, akikkel évtizedeken keresztül kölcsönösen figyelemmel kísérték egymás munkásságát és eredményeit. Tisztelői között vannak olyanok is, akik ugyan közvetlenül már nem dolgoztak együtt vele, de kutatásaik során nagymértékben támaszkodhatnak Márta eredményeire, vagy részben az általa megkezdett munkát folytatják, bizonyítva, hogy munkássága megkerülhetetlen.

Jómagam 1999 decemberében, a Pécsi Tudományegyetem utolsó éves, történelem szakot és régészeti specializációt végző, de esztergomi kötődésű hallgatójaként kerültem a Balassa Bálint Múzeumba. Ekkor találkoztam először Mártával, aki 1997 óta már nyugdíj mellett dolgozott tovább a múzeumban. Az ezredfordulóra a múzeum már számos jelentős ásatáson volt túl, amelyekben Márta is nagy szerepet vállalt. Ekkora már feltárták a szentkirályi késő rézkori telepet (1988), ahol több LT-C korú kelta ház és két magányos késő római sír is előkerült. Ezzel párhuzamosan zajlott a bánomi-dűlői késő császárkori temető feltárása (1986–1990), ahol 335 sír vált ismertté, majd 1987–88-ban a római kutatás két dömösi lelőhelyű tégláégető kemencével gazdagodott. 1994–1995-ben került sor a Kossuth Lajos utcai feltárássra, Esztergom város területén belül hasonlóan nagy felület megkutatására azóta sem nyílt lehetőség. A több évezreden át lakott területen többek között késő kelta és római kori emlékek is előkerültek. A vár területén végzett ásatások is befejeződtek 1999-ben. Mindezek mellett Márta éveken keresztül részt vett a balácai feltárásokban.

A nagyszámú terepmunka ellenére Márta 1985-ben sikeresen védte meg a Pannonia területén előkerült római amphorákról írott doktori disszertációját, amely aztán négy részletben, 1987 és 1993 között jelent meg, angol nyelven, így eredményei a nemzetközi kutatásba is utat találhattak. Márta kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az ásatásokon előkerült leletek nemcsak beletárolásra, hanem feldolgozásra is kerüljenek, és ezek eredményei más kutatók számára is elérhetők legyenek. Az 1990-es években publikálta a dömösi kemencéket, a Kossuth utcai késő kelta fazekaskemencéket, balácai kutatásainak előzetes eredményeit, a nyergesújfalui katonai táborhoz tartozó temető késői sírjait, részt vett a Komárom-Esztergom megyei éremanyag feldolgozásában. És amikor csak alkalma adódott rá, végezte az esztergomi késő császárkori sírok (Bánomi-dűlő, Kossuth Lajos utca, Arany János utca) elemzését is. A feliratos kőemlékeket Lőrincz Barnabással együttműködve tette közzé, és számos kolléga számára tette lehetővé, hogy azok kutatásaikat az esztergomi és Esztergom környéki leletanyagokra is kiterjeszthessék.

Noha a fent említett terepmunkákban én már nem vehettem részt, az ásatások leletanyagának feldolgozásába magam is bekapcsolódhattam. A múzeumba kerülésemtől már javában zajlott a Horváth István 1981 és 1999 között végzett feltárásain előkerült vári leletek leltározása, így itt nyerhettem először alaposabb betekintést az esztergomi késő kelta és római kori leletanyagba, és először lehettem tanúja annak, hogy Márta milyen széles körű anyagismerettel rendelkezik, ami nemcsak a saját korszakára terjedt ki. A leltározást a leletanyag feldolgozásának megkezdése követte, előbb egy OTKA-, majd egy Széchenyi-terves pályázat keretén belül. A Mártával végzett közös munka nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy Esztergom és környékének leletanyagát minél jobban megismerhessem. A feldolgozások közül elsőként

az 1934–38-as ásatások késő kelta és római leletanyagát tettük közzé, a Horváth István ásatásain előkerült leletek feldolgozása sokáig kéziratban maradt. A várasátás anyagának beleltározását a balacai anyag leltárba vétele követte, ami újabb tanulási lehetőséget kínált számomra, és ezt nem is hagytam ki.

Munkásságában a leletanyag, a feldolgozás fontosságát jelzi az is, hogy közvetlen munkavégzésének helyét az 1990 óta a Pázmány Péter utca 13. szám alatti épületben (Régi Vármegyeháza) helyet kapó régészeti raktár képezte, egészen 2007-es végleges nyugdíjba vonulásáig. Szakdolgozatom leadása után én is itt találtam helyet magamnak. Innen közvetlenül lehetett felügyelni a leletek mosását, a restaurátorok munkáját, akik azonban nem mindig tudtak lépést tartani Márta munkatempójával. Márta éles szemmel vett részt a leletanyag összenézésében, a „találatok” számát tekintve senki sem tudott közülünk versenyre kelni vele. Mivel én magam is szeretek – cserepek formájában is – „puzzle-t játszani”, sokszor ragadtunk órákra a száradófélben lévő cserepek mellett, megfedkezve az épp határidős munkákról is. Már egyedül kézben tartva a régészeti gyűjteményt, előfordul az, hogy egy-egy reménytelenebb edény össze nem jövő darabjaival Mártához fordulok. Márta nevéhez fűződik a régészeti raktár kialakítása, és mindvégig nagy gondot fordított a raktár rendjének fenntartására, amit azóta is gondosan őrzünk.

A feltárásokat tekintve 2005 egy újabb zsúfolt évet jelentett a múzeum életében. Többek között ekkor a Kossuth utcai telek egy újabb részlete vált a kutatás számára hozzáférhetővé, és ekkor került elő egy újabb tégláégető kemence is, ezúttal Esztergom területén. Egyediségét az jelentette, hogy oltárkövekből építették. Az itt folyó munkákat Márta mindvégig felügyelte, szakmai tanácsaira mindig számíthattunk.

A számos közös munka mellett, amikből rengeteget tanulhattam, Márta arra is lehetőséget biztosított, hogy saját kutatási témáimmal is foglalkozhassam. Személyében széles látókörű, alapos ismeretekkel rendelkező, munkája, a múzeum és a régészet iránt igen elkötelezett kutatót és embert ismerhettem meg, akivel azonban nemcsak a közös szakmai érdeklődés miatt lehetett eredményesen, jó hangulatban együtt dolgozni. Ezúton is szeretném megköszönni neki, hogy nemcsak munkatársként fogadott el, számos kutatásba bevonva, hanem a barátságával is megajándékozott, ami a nyugdíjba vonulása után sem ért véget.

Márta munkásságának újabb fontos állomását jelentette 2008-ban a már említett esztergomi késő császárkori temetők közzététele, ez a feldolgozás ma is követendő mintának tekinthető. A munka jelentőségét növeli, hogy a régészeti leletek és az embercsontok feldolgozása egyszerre, egymás eredményeinek figyelembe vételével történt meg. Köszönöm Mártának, hogy a csontanyag feldolgozását, antropológus végzettséggel is rendelkezvén, lehetővé tette számomra, és ennek eredményeit fontosnak tartotta. Sajnos, a kötet idegen nyelven egyelőre nem jelent meg, pedig a közzétett gazdag és sok késői keltezésű tárgyat is tartalmazó leletanyag a Pannonián kívüli leletekhez is szolgáltatathatna párhuzamokat, és fontos lenne, hogy az egyes tárgytípusokra kidolgozott tipológiai rendszerek is szélesebb körben ismertté váljanak. Néhány csontváz (a daganatos elváltozások, koponyasérülések, koponyafali elváltozások) révén a temető nemzetközi ismertségre antropológus körökben tett szert. Átfogó, római korra is kiterjedő embertani vizsgálatok esetében azóta is folyamatosan keresik a leletanyagot.

Márta nyugdíjba vonulása után sem „tétlenkedett,” hanem folyamatosan dolgozott eddig még közzé nem tett feltárásain és leletanyagain. Ennek eredményeként 2011-ben elsőként a már említett esztergomi tégláégető kemencét ismertette, és új eredményekre jutott a Quadriburgium-bélyeges téglák kutatásában is. A kemence feliratos oltárköveit Lőrincz

Barnabás és Kovács Péter dolgozták fel. Az oltárkövek feliratai a cohors I Ulpia Pannoniorum, Solva legtovább itt állomásozó csapatának történetéhez is szolgáltatott új adatot.

2007-ben a Pécsi Tudományegyetem légifotót készített a tokodi késő császárkori táborról, aminek eredményeként egy több épületből álló, fallal körülvett villa vált ismertté a tábor bejáratával szemben. A területen Márta 1979-ben végzett néhány szelvényre kiterjedő feltárást, akkor azonban még nem tudhatta, hogy az újonnan felfedezett villa főépületének kis részletét kutatta meg. Anyagi lehetőségek híján a munka folytatására sem volt lehetősége. Azonban így ez a korábban végzett feltárás utólag hitelesítette a későbbi, roncsolásmentes régészeti kutatás eredményét, az előkerült leletanyag feldolgozása pedig a villa keltezéséhez szolgáltatott adatokat. A kutatás eredményeit ismertető tanulmány 2012-ben jelent meg. Ezt követően ugyancsak egy korábbi, 1977 és 1979 között Keszölc-Tatárszálláson végzett feltárást dolgozta fel, ami jelzi, hogy a múzeum és Márta életében a 70-es évek szintén mozgalmas időszakot képeztek. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy hosszú évek munkájának lezárásaként az 1979-es évben jelent meg a Régészeti topográfia 5. kötete is, amelynek létrehozásában Márta is tevékeny szerepet játszott. A Keszölcön feltárt útállomásról készült publikáció 2014-ben jelent meg.

Ezeket a munkákat követően közösen vágunk bele az esztergomi Várhegyen állt római katonai tábor leletanyagának feldolgozásába. Itt már nemcsak Horváth István, hanem az azt megelőző feltárások anyagát is bevontuk az elemzésbe. Noha az Árpád-kori királyi, majd a középkori érseki palota, valamint a 19. századi székesegyház építése során a római kori maradványok jelentős része megsemmisült, feldolgozásunk számos új adatot szolgáltatott a katonai tábor történetére vonatkozóan, és a leletanyag feldolgozásával nemcsak Esztergom-Solva, hanem Esztergom térségének római kori leletanyagáról is az eddigi legteljesebb képet rajzolhattuk meg. Az eredményeket bemutató kötet 2019 decemberében jelent meg, bemutatására pedig az idei évben került sor.

Nyugdíjba vonulása óta azonban Márta és a múzeum között nem csupán a korábbi ásatások feldolgozása jelenti az egyedüli kapcsolatot, hiszen azóta is folyamatosan nyomon követi az intézményben folyó munkákat, megtekinti az aktuális feltárásainkat, szakmai kérdések esetén bármikor fordulhatunk hozzá, és mi élni is szoktunk ezzel a lehetőséggel.

Noha Márta minden megjelent cikk után azt mondja, nagyobb munkába már nem vág bele, bízom benne, hogy a Várhegy kutatástörténetének és római leleteinek feldolgozása nem jelenti szakmai munkássága lezárását, hanem lesznek még közös munkáink, és ezek révén további eredményekkel gazdagítja majd Pannonia római korára vonatkozó ismereteinket! Minden barát, kolléga és tisztelő nevében kívánok Neki ehhez erőt és kedvet!

Esztergom, 2020. december 10.

MERCZI MÓNIKA

TABULA GRATULATORIA

Bánki Zsuzsanna
B. Benkhard Lilla
Benkő Elek
Bíró Mária
Bondár Mária
Boruzs Katalin
Borzsák Erzsébet
Cseh Julianna
De Decker, Klára
Dévai Kata
Éry Kinga
Facsády Annamária
Fazekas Ferenc
Gabler Dénes
Gáspár Dóra
Gere, Marek
Gömöri János
Gróf Péter
Gróh Dániel
Horváth Friderika
Horváth István
Jerem Erzsébet
Kocsis Anita
Koós István
Kovács Péter
Kövecses-Varga Etelka
Lóki Róbert

Lovag Zsuzsa
Major Balázs
Maróti Éva
Merczi Mónika
Mráv Zsolt
Müller Róbert
Nagy Levente
Németh Margit
Németh Péter
Ottományi Katalin
Palágyi Sylvia
Pál Gabriella
Petényi Sándor
Ratimorsky Piroska
Schilling László
Szabó Ádám
Szabó Máté
Számadó Emese
Szirmai Krisztina
Szőke Mátyás
Tari Edit
Tolnai Gergely
Tomka Péter
Torbágyi Melinda
Tóth Endre
Visy Zsolt
Zsidi Paula

H. KELEMEN MÁRTA PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

1969

Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969.

1979

Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.

1980

Római fazekaskemencék Balatonfűzfőn (Töpfereiöfen aus der Römerzeit in Balatonfűzfő). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1980, 49–72.

1981

Funde und Grabungen in Tokod. In: Mócsy, András (Hrsg.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 13–36.

1984

Gabler, Dénes – H. Kelemen, Márta: Olio Baetico in Pannonia. Anfore ispaniche nella Valle danubiana. Archivo Espanol de Arqueologia 57 (1984) 121–142.

1985

Gabler Dénes – H. Kelemen Márta: Hispaniai olaj Pannóniában (Baeticai amphorák a Duna völgyében). Communicationes Archaeologicae Hungariae 1985, 69–84.
Római amphorák Pannóniában. Kézirat – doktori disszertáció, 1985.

1987

Komárom County I. In: Horváth, László – Kelemen, Márta – Uzsoki, András – Vadász, Éva: Transdanubia I. Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 179–230.
Roman Amphorae in Pannonia I. (North Italian amphorae I). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39 (1987) 3–45.

1988

Roman Amphorae in Pannonia II. (Italian amphorae II). Acta Archaeologica Academiae

Scientiarum Hungaricae 40 (1988) 111–150.

Adatok Esztergom koracsászárkori településtörténetéhez. In: Gombkötő Gábor (főszerk.): Komárom megye története I. Komárom Megyei Nyomdai Vállalat, Komárom 1988, 167–192.

1990

Roman Amphorae in Pannonia III. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 42 (1990) 147–193.

Keltische Siedlungen in der Gemarkung von Esztergom. In: Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen bei Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo–Nagymaros. Nové Vozokany 6.–7. Oktober 1988. Sammelband von Beiträgen. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften – Nitra, Nitra 1990, 37–42.

1992

Amphora. In: Bíróné Sey Katalin – Gabler Dénes – Gáspár Dorottya – H. Kelemen Márta – K. Palágyi Sylvia – Maróti Éva – Regénye Judit – Ritoók Ágnes – Szabó Klára – Vörös István: A balácai villagazdaság főépületének pincéje (Keller des Hauptgebäudes des Balácaer Gutshofes). Balácai Közlemények 2 (1992) 20–28.

Előzetes jelentés a balácai II. számú épület feltárásáról (Vorbericht über die Freilegung des Gebäudes Nr. II. in Balácsa). Balácai Közlemények 2 (1992) 317–340.

A Brigetio – Aquincum közötti római út Süttő – Piliscsév közötti szakasza. In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.): A Dunántúl településtörténete IX. Város, mezőváros, városiasodás. Veszprém 1992, 23–26.

1993

Roman Amphorae in Pannonia IV. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 45 (1993) 45–73.

1994

Dorog a régészeti adatok tükrében. Dorogi Füzetek 10. Dorog Város Barátainak Egyesülete, Dorog 1994, 4–20.

H. Kelemen, Márta – Lőrincz, Barnabás: Ein ritterlicher Offizier in den Donaukriegen Domitians. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 35 (1994) 133–142.

1995

A Legio I Adiutrix téglavetője Dömösön (Die Ziegelei der legio I adiutrix in Dömös). Archaeologiai Értesítő 121–122 (1994–95) 97–114.

Kutatások a római kori Esztergom/Solvában. Új Forrás 1995/1, 21–26.

1997

- H. Kelemen Márta – Lőrincz Barnabás: Egy lovagrendű tiszt Domitianus dunai háborúiban (Ein ritterlicher Offizier in den Donaukriegen Domitians). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1997) 245–255.
- Késő római sírok a nyergesújfalui római tábor temetőjéből (Spätrömerzeitliche Gräber auf dem Friedhof des Lagers von Nyergesújfalu). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1997) 399–414.
- Lőrincz, Barnabás – H. Kelemen, Márta: Neue römische Inschriften aus Esztergom-Solva. KLIO 79 (1997) 188–209.

1999

- Az Esztergom, Kossuth Lajos utcai késő kelta fazekaskemencék (Die spätkeltischen Töpferöfen in der Lajos Kossuth Straße in Esztergom). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6 (1999) 69–105.
- Redő, Ferenc (Hrsg.): Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn (FMRU) 3. Komitat Komárom-Esztergom. Bearbeitet von Bakos, Miklós – Farkas, Edit – H. Kelemen, Márta – Lányi, Vera – Torbágyi, Melinda. Gebr. Mann Verlag – Archaeolingua, Berlin–Budapest 1999.

2002

- H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: Az esztergomi vár a régészeti kutatások tükrében. Az esztergomi Várhegy korai története és régészeti emlékei. Kelta – római kor. OTKA-pályázat, kézirat 2002.
- H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: Az esztergomi Várhegy 1934–38. évi ásatásának későkelta és római kori kerámiája (Spätkeltische und römerzeitliche Keramikfunde aus den Ausgrabungen des Esztergomer Burgberges in den Jahren 1934–1938). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 9 (2002) 25–72.
- Későrómai sírok az Esztergom-Szentkirályi dűlőben (Spätrömische Gräber in Esztergom-Szentkirályi Flur). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 9 (2002) 85–98.

2003

- Crumerum castellum. In: Visy Zsolt (ed.): The Roman Army in Pannonia. An archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Teleki László Foundation 2003, 82–84.
- Tokod fortress. In: Visy Zsolt (ed.): The Roman Army in Pannonia. An archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Teleki László Foundation 2003, 84–86.
- Solva castellum. In: Visy Zsolt (ed.): The Roman Army in Pannonia. An archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Teleki László Foundation 2003, 86–87.
- Esztergom Hidegteleőskereszt fort. In: Visy Zsolt (ed.): The Roman Army in Pannonia. An archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Teleki László Foundation 2003, 88.

2006

Késő kelta és kora római kori hamvasztásos sírok Esztergomból (Late Celtic and early Roman cremated burials from Esztergom). In: Frankovics Tibor (szerk.): Horváth László 60 éves. Zalai Múzeum 15 (2006) 227–247.

2008

Solva. Esztergom későrómai temetői (Die spätrömischen Gräberfelder von Esztergom). Libelli Archaeologici Series Nova No. III. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2008.

2011

Késő római téглаégető kemence Esztergomból (Ein spätrömischer Ziegelbrennofen aus Esztergom). Archaeologiai Értesítő 136 (2011) 135–163.

2012

Adatok egy új római objektumról Tokodon. In: Tari Edit – Tóth Endre (szerk.): Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70. születésnapjára. Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány – Martin Opitz Kiadó, Esztergom–Budapest 2010 [2012], 69–93.
Esztergom (címszó). In: Sievers, Susanne – Urban, Otto Helmut – Ramsel, Peter Christoph: Lexikon zur keltischen Archaeologie. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 73. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2012, 517–520.

2014

Késő római vendégfogadó az Aquincum–Brigetio közötti diagonális út mentén, Kesztlőc-Tatárszálláson (Spätrömischer Gasthof an der Diagonalstrasse Aquincum–Brigetio, in Kesztlőc-Tatárszállás). Archaeologiai Értesítő 139 (2014) 35–70.
Merczi, Mónika – Marcsik, Antónia – Bernert, Zsolt – Józsa, László – Buczkó, Krisztina – Lassányi, Gábor – H. Kelemen, Márta – Zádori, Péter – Vandulek, Csaba – Bíró, Gergely – Hajdu, Tamás – Molnár, Erika: Skeletal metastatic carcinomas from the Roman Period (1st-5th century AD) in Hungary. Pathobiology 81 (2014) 100–114.
Hajdu Tamás – Merczi Mónika – Marcsik Antónia – Bernert Zsolt – Józsa László – Buczkó Krisztina – H. Kelemen Márta – Zádori Péter – Lelovics Zsuzsanna – Vandulek Csaba – Bíró Gergely – Molnár Erika: Metasztatikus csontdaganatos esetek a római kori Pannóniából (Skeletal metastases from the Roman Period of Pannonia). Anthropologiai Közlemények 55 (2014) 27–44.

2019

H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: Az esztergomi Várhegy a római korban (Der Burgberg von Esztergom in der römischen Kaiserzeit). Magyar Nemzeti Múzeum, Esztergom 2019.

**VÁLOGATÁS H. KELEMEN MÁRTA FELTÁRÁSAIBÓL
ÉS FELDOLGOZOTT LELETANYAGAIBÓL**

Összeállította

MERCZI MÓNKA

(tárgyfotók: Horváth Orsolya, Merczi Mónika)

Kelta kor

Telepek

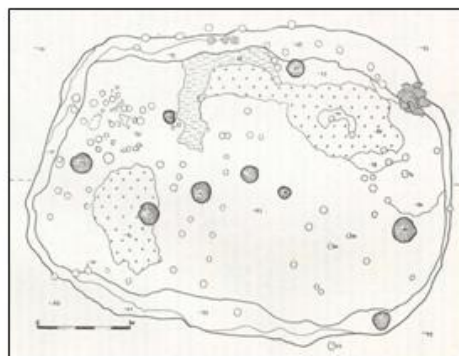
Esztergom–Szentkirály (LT-C)

(1988)

Esztergom–Szentgyörgymező

(LT-D)

(1986–87)

Kemencék (LT-D)

Esztergom–Löwy S. u. 1.

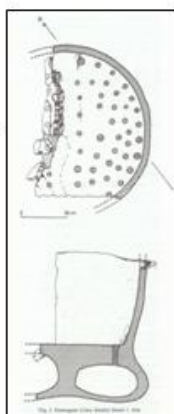
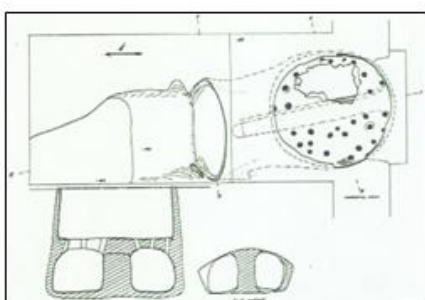
(1970)

Esztergom–Dózsa Gy. tér

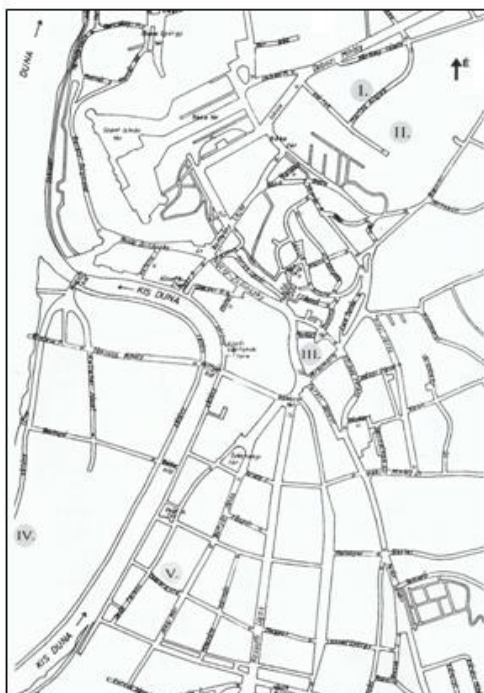
(1975)

Esztergom–Kossuth L. u. 14–18.

(1994–1995)

Késő kelta – kora császárkori temetkezések

Esztergom–Prímás-sziget

(2001 /Lovag Zsuzsa ásatása/)

Esztergom–Bánom-hegy

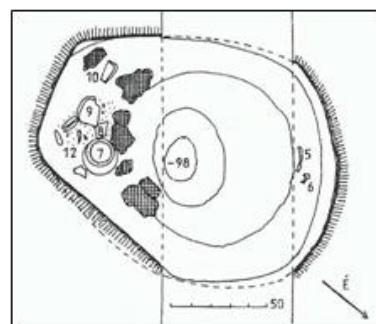
(1978, 1986)

Esztergom–Bajcsy Zs. utca 5.

(1994)

Esztergom–Eszperantó utca 15.

(1994)

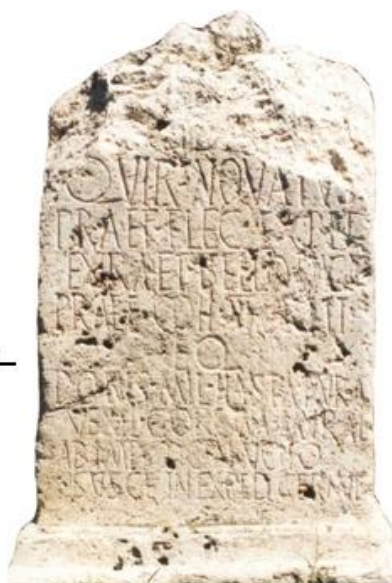
Római kőemlékek

Esztergom–Bajcsy Zs. utca 5.
(1994)

**Esztergom–
Várhegy**
(1994)

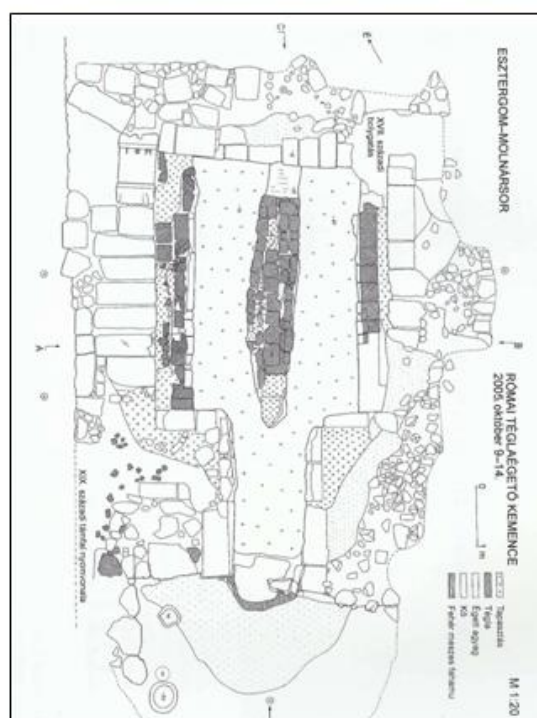
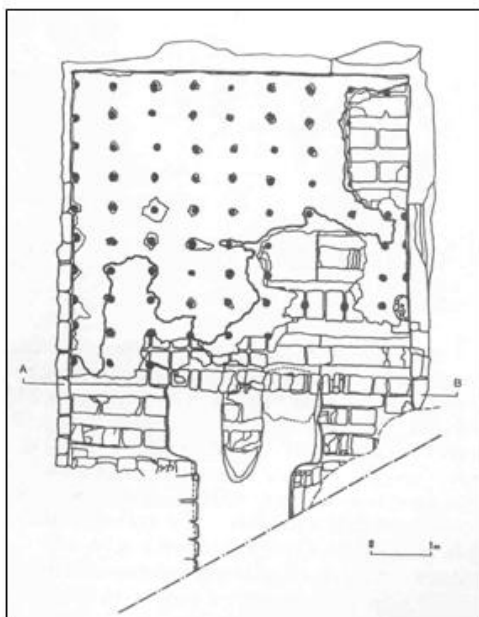
**Esztergom–
Bánomi-dűlő**
(1986–90)

Téglaégető kemencék

Dömös (1987–88)

2. század

Esztergom–Molnár sor (2005)

4. század

Késő császárkori útállomás, őrtorony és villa

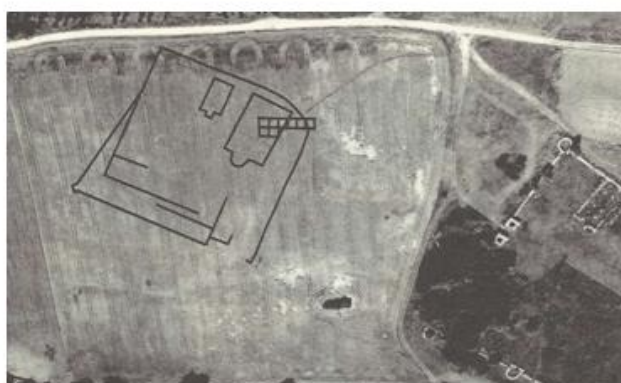
**Kesztölc–
Tatárszállás**
(1977–1979)

Piliscsév–Margéta
(1971)

Tokod–Erzsébet-akna
(1979)

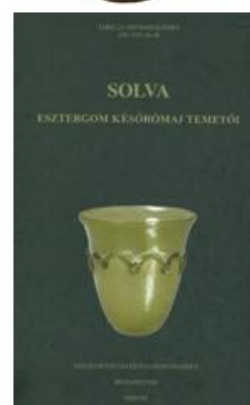
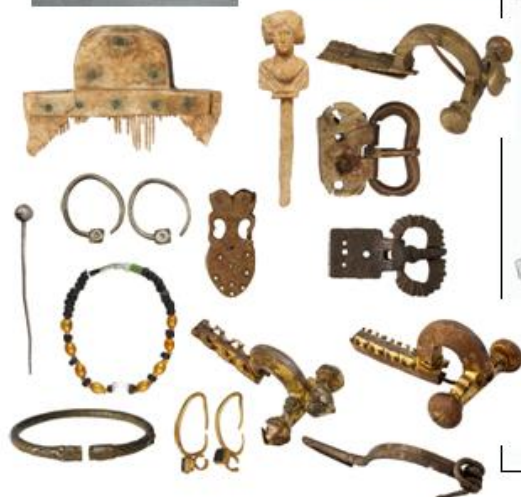

Késő császárkori temetők

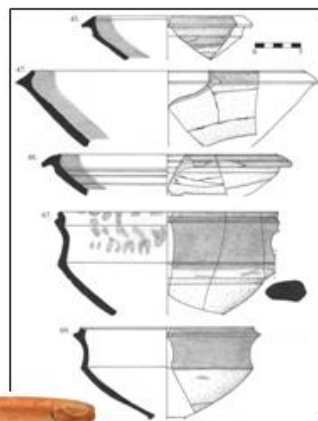
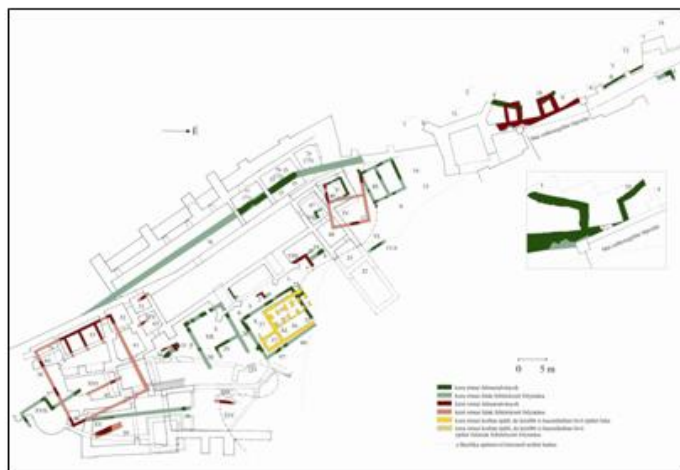

Esztergom-Bánomi-dűlő (1986–90)
Esztergom-Arany János utca (1992)
Esztergom-Kossuth Lajos utca 14–18.
(1994–95)

Esztergom-Szentkirály (1988)
Nyergesújfalu-Sánchegy, Bürgermeister-
telek (1978, 1989)

Solva – római castrum

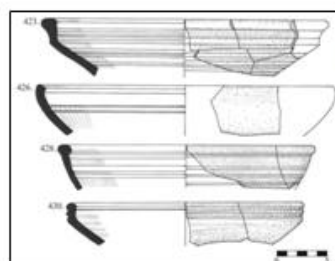
Tokodi
edénytípusok

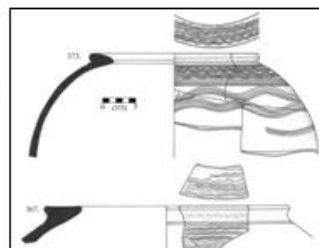
1. század

Severus-kor – 3. század közepe

Simított felületű edények

Késő császárkori hombárok

Horreum

COMVNIS
ATIMETI

A KÉSŐ RÉZKORI ELIT TEMETKEZÉSEIRŐL

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A Kárpát-medence két, mindmáig egyedülálló temetőjének feldolgozásánál – Budakalászlupa csárda,¹ Pilismarót-Basaharc² – az ásatási feljegyzésekből, rajzokból, helyszíni fotókból és a leletekből megkíséreltem a temetési szertartás mozzanatait felismerni. A sírokba nem véletlenszerűen kerültek tárgyak, éppen ezért a leletösszefüggések, a ritka és/vagy különleges leletek utalnak az elhunyt valamilyen okból megkülönböztetett helyzetére. Igyekeztem tehát meghatározni az egyénhez kötődő, a státuszt és a presztízs³ manifesztáló tárgyakat, jelenségeket is. A tényfeltáró módszerrel – az ásatási megfigyelések, a temetőtérkép elemzése, a mellékletadás több szempontú, aprólékos vizsgálata után, a mindezekből levonható elsődleges és közvetett következtetések nyomán – tudatos emberi döntések sora tárult fel előttem.

A budakalászi temető jelentőségét, történeti helyét a monográfiában közölt eredmények alapján Raczkó Pál foglalta össze, új történeti modellt felvázolva.⁴ Eszerint a budakalászi temetőt 150–170 évig használhatták. Korek József nagydoktori munkájában már rögzítette azt a felismerést, hogy a budakalászi temetőben előre kijelölt helyekre temették a halottakat. Ő ezt családi csoportoknak vélte. Valójában a temető „több szociális csoport szelektíven válogatott egyéneit” tartalmazza. Raczkó röviden összegezte azt a történeti folyamatot, amely a késő rézkor idején egy új társadalmi elit felemelkedését bizonyítja a régészeti adatok, temetkezések átalakulása alapján. Hasonló tendenciákat lehet megfigyelni a várnai temetőben is. Raczkó szerint „a budakalászi késő rézkori temető egészében arról tanúskodik, hogy benne a szociális szerepek új módon, új szimbólumrendszeren keresztül kerültek megjelenítésre, s ez egy merőben új értékrend viszonylatrendszerét körvonalazza a korábbi, középső rézkori előzményekhez képest.”⁵

A pilismarót-basaharci temető feldolgozásakor hasonló eredményre jutottam. A Kr. e. 4. évezredben létrejött új innovációk⁶ megváltoztatták az arra fogékony közösségek értékrendjét. E paradigmaváltás hozta létre az új elitet, és a közösségek között új hierarchiát is eredményezett. Megváltozott a korábbi településhálózat is, ekkor már nagyobb központok, kisebb szatellit-telepek és elszórt tanyák léteztek egyidejűleg ugyanabban a kultúrkörben.

Napjainkban a társadalmi elit fogalmához sok pénzt, valamilyen területen elért monopóliumot és hatalmat asszociálunk. Mindez hivalkodó életmóddal, extra minőségű fogyasztással is jár

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, MTA Kiváló Kutatóhely, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest (bondar.maria@abtk.hu)

¹ BONDÁR–RACZKY 2009.

² BONDÁR 2015.

³ A *státusz* és *presztízs* nem azonos kategóriák, nem szinonimák, hanem jelentős tartalmi különbséggel bíró fogalmak. A státusz a közösségen belüli helyzetet, rangot egyéb funkciót jelent, amely nem egyetlen személyhez kötődik, addig a presztízstárgy a szociológiai, történeti értelmezések szerint egyetlen személy kiváltsága.

⁴ RACZKY 2009.

⁵ RACZKY 2009, 480.

⁶ BONDÁR 2012; BONDÁR 2018.

általában. Őskori viszonyok között a kiváltságokra utaló elemeket nagyon nehéz rekonstruálni, de nem reménytelen. Erre a temetkezések a legalkalmasabbak. A komplex elemzések során régészeti és bioarchaeológiai módszerek segítségével juthatunk eredményre. A sír ugyanis egy olyan időkapzsula, amely megőrizte számunkra az elhunyt fizikai állapotának nyomait a halál pillanatában (betegségek, sérülések, táplálkozásra utaló információk), egykori közösségi helyzetének jelzését a megmaradó tárgyakkal, és a halottra vonatkozó közösségi értékelés megfigyelhető jeleit is (hol és hogyan temették el, mit tettek a sírra a temetés *után*).⁷ A temetési folyamat láncszemeihez kapcsolható adatok, a tipokronológia és a „közvetett bizonyítékok” feltárása bepillantást enged az egykori cselekvéssorba. A státuszt és presztízszt kifejező leletek pedig láthatóvá teszik a kiváltságos helyzetet. Az alábbiakban a pilismarót-basaharci temető legfontosabb eredményein keresztül mutatom be a temetési folyamat elemeit és az elite utaló adatokat.

A TEMETÉSI FOLYAMAT ELEMEI (CHAÎNE OPÉRATOIRE)

A halál beálltát követő pillanatokban napirendre kerülnek a temetéssel kapcsolatos teendők. A konkrét előkészületek több részre bonthatók. Az előkészületek egy része a településen oldható meg, más részük a kiválasztott temetkezési helyszínen történik.

A feltételezhető eseménysor szerint a közösség erre jogosult tagja(i) eldönti(k), hol lesz az elhunyt sírja, milyen rítus szerint temetik, milyen útravalót, ajándékot kap az itt maradóktól. Mindezeket a feltárások során a régész is észleli. A korabeli közösségből mások megkezdik a halott előkészítését. Megmosdatják, felöltöztetik vagy lepelbe csavarják, saját házában vagy külön helyen tárolják, és készülnek a temetésre. A halott felkészítését, az ún. purifikációs eljárásokat, régészeti módszerekkel sajnos nem tudjuk nyomon követni a vizsgált temetőben. Fontos teendő a temetéshez szükséges kellékek (halotti lepel, gyékény, koporsó(?) stb.) előkészítése, és a halotti ajándékok (melléklet) összekészítése vagy beszerzése, illetve elő- vagy elkészítése a temetésre, ha nem a halott személyes tárgyait vagy egy általánosan használt eszköz valamelyikét tették a sírba.⁸ Érdekes adalék az előkészületekhez, hogy a sírokba tett minimális kőeszköz nyersanyagát a Bakonyból, a Gerecse-hegységből, a Börzsönyből, az egyetlen obszidiánt a szlovák Kárpátokból gyűjtötték.⁹ Ezeket vagy deponálva tárolták a telepen, vagy gyorsan be kellett szerezni a temetéshez, akár 250–270 km távolságról.

A temetőben kijelölik a sírhelyet. Ezután ki kell ásni a megfelelő méretű sírgödört, vagy el kell készíteni a máglyát. Gondoskodni kell a temetés utáni teendők előkészületeiről is (pl. a sírhant megjelöléséhez szükséges kellékek, a lakoma feltételei). Mindezek már vizsgálható jelenségek régészeti szempontból.

Az előkészületeket az idő jelentősen befolyásolja, mert gyorsan kell cselekedni, a halott általában nem tárolható hónapokig. A biológiai bomlás hamar beindul, és ennek fertőzésveszélye, bajt okozó hatása nyilván jól ismert volt tapasztalati úton a korabeli emberek előtt. Ha a halottat mégsem tudták (vagy akarták) néhány napon belül eltemetni, a tartósításáról, az organizmus bomlásakor keletkező szagok elviselhetővé tételéről

⁷ A tanulmány *A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése* c. NKFI K-128413 számú, jelenleg futó pályázatomban támogatásával készült.

⁸ A nyersanyagokat és fosszilis kagylókat természetesen egy-egy gyűjtőút alkalmával is összeszedhették és felhalmozhatták. Nem tételezzük fel, hogy minden egyes halálozás után alkalmanként szereztek volna be.

⁹ BÍRÓ 2015, 357.

gondoskodniuk kellett. Ilyen esetben vélhetőleg a halott és az élők szeparálása volt a leghatékonyabb megoldás, de a fertőtlenítéshez és konzerváláshoz szükséges eszközök, gyógynövények, illatos olajok is segíthettek.

A Pilismaróton eltemetett tetemek hamvasztásához máglyát kellett építeni. Máglya bárhol összerakható, nem kell hozzá különösebb előkészület, és nagy mennyiségű fa kivágása sem szükséges. Az ásatási feljegyzések szerint a halott égetését nem a temető területén vagy annak közelében végezték, máglyára utaló nyomokat ugyanis nem találtak. A halottakat tehát a máglyához kellett vinni, majd az összegyűjtött hamvakat a kijelölt sírhelyhez kellett eljuttatni. Mindebből arra következtethetünk, hogy jól kidolgozott „forgatókönyv” alapján történt a temetés, még akkor is, ha nem tudjuk, hogyan szállították a halottat, miben gyűjtötték össze a csontmaradványokat (textília, fonott edény, kerámia, állatbőr stb.), hogyan vitték azt a sírhoz, mik voltak a közösségi kísérő események.¹⁰

A PILISMARÓTI TEMETŐ ELEMZÉSÉNEK FONTOSABB EREDMÉNYEI ÉS AZ ELITRE UTALÓ ADATOK

A Duna jelenkori árterének határán, a Hosszúhegy lábánál fekvő helyről több korszak jelentős lelőhelyét ismerjük (bolerázi temető, kelta telep és temető, avar temető). A késő rézkori temető első öt sírját Fettich Nándor tárta fel 1959-ben. A lelőhelyen 1967, 1969–1972 között Torma István végezte a bolerázi temető szisztematikus feltárását (1. kép a–b). A temetőben 110 hamvasztásos sír került elő, kis részüknél edénybe helyezett hamvak voltak, nagyobb részük ún. szórtamvas temetkezés volt, amelyeket kőpakolásokkal jelöltek (2. kép).¹¹

A pilismaróti temető helye, a kiválasztott szakrális terület, a Duna kanyarulatánál lévő egykori ártérhez közel, a Pilis hegyeinek lábánál, sík területen volt (1. kép c).¹² A lelőhely környéke jól kutatott terület, kétszer is sor került megelőző feltárássra a tervezett dunai vízlépcső megépítése előtt. A választott hely távol esik minden késő rézkori teleptől, ez is alátámasztja a nagy folyóhoz közeli hely misztikumát, a temető különleges helyzetét.¹³ Talán éppen ez volt a helyszínválasztás lényege. A pilismaróti temetőben nincsenek késő rézkori szuperpozíciók, rátemetkezések, nincs egykorú sírrablásra utaló ásatási megfigyelés. A kőborításokkal jelzett sírokat – amelyeket a növényzet fokozatosan elborított – a késő rézkori közösségek tiszteletben tartották, az eltemetettek nyughelyéből csak a kelta telep létesítésekor bolygattak meg néhányat.

A sírok nagyon közel voltak egymáshoz, annak ellenére, hogy a kiválasztott területen bőven volt helye a temetkezéseknek. A különböző mellékletek temetőn belüli topográfiáját elemezve több edénytípus alapján is bizonyítható, hogy a közel egykorú leletek a terület különböző pontjain létesített sírokból kerültek elő, tehát nem a halálozási sorrendet követve, egymás mellé temették el a halottakat, hanem előre meghatározott helyre kerültek az elhunytak.

¹⁰ A budakalászi temetőnél Soproni Sándor ásatási feljegyzései alapján arra következtettem, hogy a sírba tett hamvak ismétlődő átmérő mérete arra utal, hogy adott méretű, szerves anyagból készített tárgyban (pl. fonott kosár) vitték a sírhoz a maradványokat, azt a földre borították és a „kosárral” le is takarták, így maradtak egy kupacban a hamvak évezredekig keresztül (BONDÁR 2009, 233–234). Valószínűleg így volt ez Pilismaróton is, de itt a hamvakkal borított terület átmérőjéről nem volt pontos adatunk.

¹¹ A feltárás kutatástörténete: TORMA 2015; BONDÁR 2015, 12–26.

¹² BONDÁR 2015, Fig. 8.

¹³ A budakalászi temető helyválasztása is hasonló volt: településektől távol, a nagy folyóhoz közeli a terület.

A hamvak színe alapján lehet következtetni az égetés hőfokára. Köhler Kitti antropológiai megfigyelései nyomán tudjuk, hogy a pilismaróti temetőben lévő halottakat nem sokkal a halál beállta után magas hőfokon égették el.¹⁴ Olyan máglyát készítettek megfelelő fából és adalékanyaggal, amely biztosította a 800 °C körüli hőmérsékletet, és a viszonylag gyors megsemmisítést. A hamvasztáshoz szükséges időt csak becsülni lehet. Kísérletek alapján megfelelő hőfokon kb. 9 óra alatt semmisül meg a máglyára helyezett test.¹⁵

A hamvak mennyiségét és feldolgozottságát térképen mutattam be.¹⁶ Egy sírban (409. sír) volt két egyén, egy férfi és egy kisgyermek. Hamvaikat két különböző tál alatt találta meg az ásató. Ez azt is jelzi, hogy a máglyán egyszerre egy embert égethettek el, majd szeparáltan tették sírba a férfi és a gyermek maradványait. A hamvak gondos összegyűjtésére utal, hogy idegen anyag csak néhány esetben került a csontok közé (pl. égett kagyló, kő, mészkődarab vagy néhány faszén).

Elgondolkodtató azonban, hogy ha ilyen figyelmesen jártak el, akkor miért csak egy-két csontszilánk került bizonyos sírokba, míg másokba nagyobb mennyiséget tettek. A választ az antropológiai elemzés adta meg erre a kérdésre. Köhler Kitti megfigyelései szerint csak bizonyos testrészekből (koponya és hosszúcsontok) kerültek kalcinátumok a sírokba.¹⁷

Az elhamvadt maradványokat a kijelölt sírhelyhez vitték, ennek közepén egy kör alakú területen helyezték el a hamvakat. Nem ástak mélyebb gödröt, a kalcinált csontmaradványokat a földre borították le, és különböző mellékleteket helyeztek a földre.¹⁸

A temetési ceremónia végén(?) következett a sír befedése vagy megjelölése valamilyen módon. A temetőben a sírok döntő többségét kőpakolással jelölték meg.¹⁹

Az ásatási megfigyelések alapján arra következtethetünk, hogy ez a befejező mozzanat is bizonyos szabályok szerint történt. Torma István ásatási feljegyzései szerint általában a kőhalom közepén voltak a hamvak. Az egész deponátumot (hamvak és mellékletek) néhány nagyobb kővel vették körbe, majd ehhez kapcsolódva kezdtek kisebb kövekkel körberakni a sír területét, kőhalmot építve rá. Torma István azt is megfigyelte néhány esetben, hogy a sír közepén egy részt nem fedtek be. Volt olyan sír is, amelynek közepén nem voltak kövek. A 416. sírnál feljegyezte az ásató, hogy az edényeket a kőborítás széle alá, a hamvaktól általában 1 m távolságra helyezték el. Torma szerint a környező hegyekben talált kisebb kövekből emelték a sírok köré vagy fölé az 1–3,5 m átmérőjű kőborításokat. Több sírnál is feljegyezte az ásató, hogy a kövek két-három rétegben voltak egymásra rakva.²⁰

A kőpakolásokat nem sokkal a hamvak földre helyezése után, még a temetési folyamat során vagy röviddel ezután készíthették. Ellenkező esetben – hosszabb idő elteltével – a hamvakat elmosta volna az eső, vagy széthordta volna a szél.

A temetés végső aktusaként (vagy későbbi, ismétlődő cselekvésként) több sírnál a kőpakolásra vagy *amellé*, több esetben *valamelyik szélére* is tettek még egy-egy összetört edényt vagy csak egy-egy töredéket a résztvevők. A darabokra tört állatszobrok is a sírok kőborításának készítése

¹⁴ KÖHLER 2015, 321.

¹⁵ LAZĂR-BĂCUET-CRIȘAN 2011, Fig. 10.

¹⁶ BONDÁR 2015, Fig. 18. 37 sírban semmilyen kalcinátumot nem talált az ásató, 73 sírban voltak égett csontmaradványok, amelyek közül 49 sírban 50 egyén hamvait találtuk meg a feldolgozáskor.

¹⁷ KÖHLER 2015, 331.

¹⁸ A mellékletek számát táblázatban foglaltam össze, és a temetőtérképen is ábrázoltam: BONDÁR 2015, Table 3. és Fig. 17.

¹⁹ BONDÁR 2015, Fig. 5, Pl. 57–58. 96 sír (87%) volt kőborításos, 14 (12%) kőborítás nélküli.

²⁰ BONDÁR 2015, 210–211.

során kerültek a kőhalom kövei közé. Ugyancsak a nagy kövek közül került elő egy halszákmintás, tülök alakú agyagtárgy, ún. rython több töredéke is (3. kép).²¹

Semmilyen adatunk nincs arra, hogyan fejezték be a temetést, volt-e lakoma, halotti tor, étel-ital áldozat sírba/sírba helyezése. Elemzéseim alapján annyi bizonyos, hogy a sírokba vagy sírokra tett edények (tálak, bögrék, korsók) döntő többsége szájával lefelé került a hamvak mellé, azaz vagy kiborították az étel-italt, vagy eleve nem halotti útravaló volt az üzenet.²²

Ha a temető minden egykorú teleptől távol esett, a máglyáknak sem volt nyoma, akkor vélhetőleg a halotti tort sem a temetőben tartották, ha egyáltalán volt ilyen a temetés után. Ez a momentum is arra utal, hogy a Pilismaróton eltemetett közösség tagjainak hitvilágában elkülönült a mindennapi élet (telep) és a halál (temető) helyszíne.

A sírokban talált mellékletek tipológiai elemzésén túl²³ további támpontokat kerestem a sírok egymáshoz viszonyított időrendjének és a temető jelentőségének meghatározásához. Az egyes lelettípusok földrajzi elhelyezkedését vizsgáltam a temetőben, minden egyes tárgytípust külön-külön térképre vetítve.²⁴ A temetőben nem voltak gyöngyök vagy fémtárgyak. Csigák és kagylók voltak néhány sírban, de ezek nem ékszerként kerültek oda. A mellékletek mennyisége és összetétele eltérő volt. A gyakori edények mellett voltak olyan típusok is, amelyekből csak egy-két példány volt a temetőben. Ez azt jelenti, hogy az edények tudatosan válogatott kísérőleletek voltak, és jelzi azt is, hogy nem egységcsomagokat tettek a sírba.

Aprólékos munkával, a sírok közötti összefüggések lépésről-lépésre történő felfedezésével megrajzolhatóvá vált a temető „benépesedése”, amelyhez a tipológiai elemzésén túl a radiokarbon-kezelés is segített.²⁵ A budakalászi temetőhöz hasonlóan a korhatározási mintavételhez elsősorban azokat a sírokat jelöltem ki a temető különböző pontjairól, amelyekben gazdag melléklet és/vagy különleges tárgy volt.²⁶ 52 sírból volt értékelhető mennyiségű kalcinátum,²⁷ ezek közül 12 sírból készített radiokarbon korhatározást és értékelést Derek Hamilton.²⁸ A feldolgozás közben Gál Erika a 434. sírban egy ló két csontját fedezte fel, amelyből Debrecenben csináltatott korhatározást.²⁹ Az 1 szigma értékre kalibrált eredmény harmonizál az emberi hamvakból nyert dátumokkal. A temetőben így összesen 13 sírból (12 emberi maradványból és egy állatcsontból) van abszolút kelezésünk, amely a temető egészére nézve 11%-os eredmény, az elegendő mennyiségű csontmaradványokat tartalmazó síroknak pedig egynegyedét jelenti.

A radiokarbon eredmények ismeretében több edénytípus és különleges tárgy abszolút dátumokkal jelzett időhatárok közé is besorolhatóvá vált.³⁰ A ¹⁴C-vel kelezett sírok leleteinek segítségével – áttételesen – további típusokat, sírokat lehetett pontosabban időhöz kötni. A biztosan datálható sírok edénytípusainál megnéztem, milyen további sírokban fordulnak elő

²¹ BONDÁR 2015, 211.

²² BONDÁR 2015, 213–215. Hasonló megfigyelést tett Nagy Borbála is a Balatonlelle-Felső-Gamászi temető feldolgozásánál: NAGY 2010, 386, 390, 404.

²³ BONDÁR 2015, 159–204.

²⁴ BONDÁR 2015, Fig. 20–33.

²⁵ A kutatást és a publikációt az OTKA K-104276 és OTKA PUB-K 114482 támogatás tette lehetővé.

²⁶ BONDÁR 2015, Fig. 34.

²⁷ BONDÁR 2015, Fig. 18.

²⁸ HAMILTON 2015.

²⁹ GÁL 2015, 370. A vizsgálat az OTKA NF 104792 projekt támogatásával készült. Az AMS vizsgálatot Molnár Mihály végezte (Isotop Zrt., Debrecen).

³⁰ BONDÁR 2015. Table 9.

ugyanezek, és e további sírok milyen leletösszefüggéseket mutatnak, milyen új elemek kapcsolhatók be a kelezett leletek körébe. Ezzel a módszerrel a mellékletek elemzése során kronológiai kötéseket is sikerült meghatároznom,³¹ és a temető belső kronológiáját is felvázolhattam.³²

A temető radiokarbon dátumai megfelelnek a korai badeni (Boleráz) időszaknak, amelyet 3650–3350 cal BC közé kelez a kutatók döntő többsége. A kalibrált dátumok alapján három időszakot kaptunk. A legkorábbi: 3645–3525 cal BC (két sír korhatározása alapján). A középső: 3500–3360 cal BC (ez nyolc sírból vett minta eredménye). A harmadik sáv 3330–2920 cal BC közé kelezhető (három mintavétel alapján). A közös intervallum 3500 és 3360 cal BC, azaz mintegy 140 éves időtartamot jelez (4–5 generáció élete), a teljes bolerázi időszakot lefedi, és van néhány későbbi sír, amely már a badeni időszakba sorolható.³³

A tipológia és az abszolút kronológia tendenciái egybeesnek, egymást erősítik. A temető használatának viszonylag rövid időszaka alatt érzékelhető a változás a leletanyagban, de kimutathatók azok a kötődések is, amelyek alapján a korábbi vagy már a későbbi időhorizontba került az adott sír. Ez is arra utal, hogy a temetőbe viszonylag hosszú idő alatt, de folyamatosan temették el a kiválasztott halottakat.

Az őskori temetőkben általában van valamilyen – régészeti módszerekkel is felfedhető – rendszer abban, hogy kinek, milyen melléklet járhatott (pl. nemek, életkor szerinti eltérő mellékletadás). A késő rézkorban ez a szabály már nem figyelhető meg, más rendezőelve van a mellékletadásnak. A két ikonikus temetőben férfiak, nők és gyerekek sírját egyaránt megtalálhatjuk, a mellékletekben sincs tendenciózus különbség, az előre kijelölt hely a „rendezőelv”, és a kisleletek és a különleges tárgyak száma.

Az ún. kisleletek a „kultikus tárgy” vagy „gyerekjáték” kategóriába tartoznak a szakirodalomban. Ezek olyan tárgyak, amelyeknek a funkciójáról elképzelése sem volt a régészeknek. Ma már ennél sokkal árnyaltabb a kép, a nemzetközi kutatás több „jelentéktelen” tárgy funkcióját körvonalazta az elmúlt években, és ezekről bizonyította, hogy léteztek olyan egyéni vagy közösségi (társadalmi) presztízst/státuszt szimbolizáló használati eszközök, amelyek egykoron egyértelmű jelentéssel bírtak az adott közösség számára, és konkrét személyhez kötődtek.³⁴

A különleges leletek elemzésével körülhatárolhatóvá vált a státusz- vagy presztízstárgyak köre: gurigák, agyaggulák, állatszobrok, miniatűr edények, kőbalták, pecsétlő, kocsimodell, s néhány edénytípus (kebles edény, függeszthető edény, tálfazék, egy-egy példányban előforduló edénytípusok). Voltak olyan sírok a temetőben, amelyekbe csak egy-egy különleges tárgy került, és voltak olyanok, amelyekben kettőt vagy többet is talált az ásató.³⁵ Az előre kijelölt sírhelyek e tárgyak temetőn belüli lokációja alapján is nagyon jól megragadhatóak.³⁶

A temetőben szembeötlő volt a ritka tárgyak nagy mennyisége: 37 sírban (a sírok több mint

³¹ BONDÁR 2015, 205–242.

³² BONDÁR 2015, 245–253 és Table 10.

³³ Hangsúlyozom, hogy a kalibrált dátumok egy időszak kezdő és végpontját adják meg, amely hosszú időt, olykor több száz évet ölel fel. A megadott intervallumon belül *egyetlen napot* kellene meghatározni egy-egy sírnál: a temetés napját. Ez sem régészeti, sem természettudományos módszerekkel nem lehetséges, minden sírról csak annyit mondhatunk, hogy a temetés a megadott két abszolút évszám között, valamely napon történt meg.

³⁴ BONDÁR 2015, 225–236 (további irodalommal).

³⁵ BONDÁR 2015, 285–286 és Table 11.

³⁶ BONDÁR 2015, Fig. 20–33.

33%-a) 66 darab különleges melléklet volt,³⁷ amelyek között nagy számban fordultak elő miniatűr tárgyak is.

Pilismarót-Basaharcon erőteljesen jelen van a miniatűrízáció: edények, ún. kistárgyak, állatszobrok, kocsimodell. A kicsinyített tárgyak – az írásbeliséggel már rendelkező ókori civilizációkban – egyértelműen a halotti kultuszhoz kötődnek, a legtöbb hiteles forrást erre az ókori Egyiptomban találjuk.³⁸ Csak azért idéztem ezt a példát, mert ebben a civilizációban írásos emlékek és különböző ábrázolások (freskók, sztélék) egyértelműen bizonyítják, hogy a kis méretű, különböző anyagokból készített tárgyak a halott istenné válásának kísérő elemei. A pilismaróti temető esetében természetesen nem mehetünk ilyen messzire a jelenség értelmezésében, de azt jelzik, hogy ezek a tárgyak valamilyen kognitív tartalmat fejeztek ki.

Pilismarót-Basaharcon a kis méretű edénykéket tartalmazó sírok közül hétnél lehetett az elhunytak életkorát meghatározni, eszerint a miniatűr edények felnőttek sírjaiban voltak, két esetben azt is lehet tudni, hogy férfisírokban. A pilismaróti temető tehát cáfolja azt a feltételezést, amely szerint a miniatűr edénykéek gyerekjátékok lettek volna, valójában felnőttekhez kapcsolódó halotti mellékletek.

Az állatszobrocskákat (4. kép) is általában kultikus tárgynak vagy gyerekjátéknak tekinti a szakirodalom. Természetesen mindkét verzió igaz lehet egy-egy konkrét esetben. Köhler Kitti antropológiai meghatározása szerint a pilismaróti temetőben lévő állatszobrok négy esetben felnőttek sírjaiban voltak.³⁹ Bár nincs mindegyik sírból embertani meghatározásunk, az azért egyértelműnek látszik, hogy Pilismaróton a zoomorf tárgyak *nem* gyerekekhez kötődnek.

A miniatűr edényeknél már megfigyelhettem, hogy egyes sírokban további tárgyak erősítik a sír presztízs mutatóját. Úgy tűnik, hogy az állatfigurákat megőrző síroknál is ez a helyzet, további tárgyak jelzik egy-egy sír korabeli jelentőségét.⁴⁰ Említenünk kell a 434. sírt is, amelyben Gál Erika két lócsontot is talált. Az állat 3 évesnél fiatalabb volt.⁴¹ A sírba néhány különleges lelet is került (agyagguriga, miniatűr függeszthető edény, egy ritka korsótípus).⁴² A ló ebben az időszakban még ugyancsak ritkaság a Kárpát-medencében. A sírba tett két darabja is az elhunyt nem szokványos helyzetére utal.

A pilismaróti temetőben a kicsinyített tárgyaknak nemcsak szakrális, de helyettesítő szerepe is volt, a gazdasági értéket (ritka állatok) vagy társadalmi státuszt jelölő inszignákat (pl. kocsi, hatalmi jelvények) nem temették el a halottal, helyette annak redukált méretű változatát tették a sírba.

A késő rézkorból kevés állatábrázolás maradt fenn, ezek azonban eléggé sokrétűek. Megtalálhatóak köztük a szinte műalkotás szépségű, realisztikus tehénfejű edény, a jellegtelen kis állatfigurák, a „robusztus” pilismaróti szobrok, a protomékon lévő, jelzés értékű állatfejek vagy a fogatolással összefüggő önálló állatszobrocskák, továbbá az edényperemen vagy edénytesten lévő különböző teriomorf plasztikák.⁴³

A pilismaróti zoomorf emlékek több leletfajta képviselnek, köztük új kategóriákat is

³⁷ BONDÁR 2015, Fig. 14–16.

³⁸ ALLEN 2004; COLIN–ADAM–PRANJIC 2014; BONDÁR 2015, 225–226.

³⁹ 359, 414, 418, 451. sír, a 451. sírba talán férfi maradványait temették. A 364. sírban talált zoomorf edényfül is felnőtt, valószínűen nő sírjából került elő.

⁴⁰ 356, 364, 451. sír

⁴¹ GÁL 2015, 368.

⁴² BONDÁR 2015, Pl. 42, 1–10.

⁴³ BONDÁR 2015, 236–241 (további irodalommal).

(zoomorf edényfűl és agyag rython). Az állatfigurák szokatlanul nagy méretűek, vaskosak (5. kép). Megformálásukból látható, hogy vagy fantáziaállatot ábrázoltak, vagy olyat, amelyiket emlékezetből alkottak meg, nem volt naponta látható.

A korszakban közismert a szarvasmarhakultusz. Rengeteg állatot ölnek le, nyúznak meg, csontjaikat különböző települési gödrökbe dobálják, vagy olykor anatómiai rendben elföldelik. Előfordul, hogy emberekkel együtt kerülnek települési gödörbe a marhatetek. A késő rézkori települések archaeozoológiai anyagában domináns a szarvasmarhacsont. Ennek ellenére egyetlen ilyen állatábrázolást ismerünk: a váci tehénfejű edényt.⁴⁴

Ez az állat a tömegfogyasztás, a mindennapok része volt. A pilismaróti, leginkább birkára emlékeztető bumfordi figurák viszont csak ritkán látott állatokat⁴⁵ ábrázoltak, amelyek különösen fontosak lehettek a közösség számára. A szobrocskák részben a presztízsz kifejezői, részben gazdasági értéket jelentő javak voltak, ezért ezeket az állatokat nem ölték le idő előtt, és nem temették el „gazdájukkal”. A miniatürizáció segítette: az állat kicsinyített agyagmását tették a sírba, így állat és ember együtt maradt a halál után is, jelezve a különleges közösségi státuszt, az állat birtoklásának jogát. A nagy számban leölt marhák és a miniatűr állatfigurák megkülönböztetett szerepéből is arra következtethetünk, hogy a késő rézkori közösségek életében más-más értéke, jelentősége volt az egyes állatfajoknak a mindennapokban, és a halotti kultuszban. Szarvasmarhából csak az agyagból elkészített tehénszarv, a rython kapott szerepet a temetkezéseknél, amely egy újabb adalék az eredeti tárgy helyettesítésére.⁴⁶

Minden vizsgálódásom, elemzésem arra a konklúzióra vezetett, hogy a közel egyidejű síroknak a temető különböző pontjain való elhelyezkedése azt jelentheti, hogy egy-egy kisebb közösség különleges státuszú tagjait temették erre a kiválasztott helyre, ez volt a temető „benépesülésének” rendező elve. A különleges temetőbe csak az egykori közösségek kiválasztottja, az egykori elit tagja kerülhetett.⁴⁷

ÖSSZEGZÉS

A pilismarót-basaharci temető mintegy 140 év alatt létesített 110 sírjának monográfiájában több szempontú elemzéssel igyekeztem megtalálni a temetést megelőző mozzanatok régészeti bizonyítékait, a temetési szertartásra utaló adatokat, és a temetést lezáró cselekvés egyértelmű nyomait.

A pilismaróti temetőben a miniatürizáció és a státuszt/presztízst jelző elemek mellett a legérdekesebb szimbolikus elem a *'pars pro toto'* jelenség, azaz a *'rész az egész helyett'*.

A szándékosan összetört edények rituális jelentősége régóta ismert. A pilismaróti temetőben a tudatosan eltört tárgyak sírba tétele nemcsak az edényeknél figyelhető meg. Darabokban megmaradt vagy csak egy-egy töredékkel jelenlévő állatszobrok (6. kép 1), rhytonok (6. kép 2), töredékes kistárgyak (gurigák, agyaggúlák), kettétört kőeszközök kerültek a sírokba.

Hasonló a helyzet a valós állatok maradványainál is, itt is csak részeket tettek sírba a teljes állat helyett. Kevés sírban voltak állatcsontok, ezek különböző állatok (kispátás állatok, gímszarvas, juh/kecske, kutya, ló, madár, szarvasmarha, vaddisznó) részei voltak (6. kép, A–H).

⁴⁴ KÖVÁRI 2010, Figs. 3–7.

⁴⁵ Ebben az időben jelenik meg a gyapjas juh (BONDÁR 2012, 55) és a ló is Közép-Európában (GÁL 2015, 370–374), nem tartom lehetetlennek, hogy egyik-másik szobor ilyen állatot formál.

⁴⁶ 359. és 405. sír

⁴⁷ BONDÁR 2015, 281–290.

A tárgyakon kívül – meglepő módon – az emberi maradványoknál is megjelenik a *'rész az egész helyett'* szelekció. Köhler Kitti antropológiai elemzéséből tárult fel a meglepő tény, hogy a hamvakból csak bizonyos testrészek maradványait (koponya és hosszúcsontok) tették a sírokba. Feltételezem, hogy az elhamvadt, de még „anatómiai rendben” lévő kalcinátumok közül tudatosan válogatták ki csak ezeket a csontszilánkokat.

A pilismaróti temető halotti kultuszának felfedhető tárgyi és kognitív elemei alapján mondhatjuk, hogy a *'pars pro toto'* szimbolikája érvényesült az emberek kiválasztásánál is. A késő rézkori közösségeknek is csak egyes tagjai, a kiválasztottak kerülhettek az elit nyughelyére.

A korszakban megszületett új innovációk a temetőben jelzés értékűen jelennek meg, de széles kapcsolatrendszerrel vallanak. A kocsimodell arról tanúskodik, hogy még nem általánosan használt szekérről van szó, épp csak megismerték. A kőeszközök alapanyaga távolabbi vidékekről került a közösségekhez. Csak állatfigurákat tettek a sírok kőpakolása közé, mert a valódi állat (talán a gypjas juh) értékesebb annál, mintsem leöljék. A messziről idekerült fiatal ló két lábcsonthoz is azt jelzi, hogy az állatot ugyan leölték, de húsos részeit nem a temetésnél használták fel. A miniatűr edények – szimbolikus jelentőségükön túl – egyfajta takarékoságot is tükröznek. Ez az attitűd jó alapja lehet a gazdagodásnak, a javak gyűjtésének, felhalmozásának, a kiszámíthatóbb életnek. Ennek nyomán átalakul a gazdasági stratégia, és a közösségek belső struktúrája is jelentősen megváltozik: egyre nagyobb lesz az egyes emberek közötti különbség, ami a temetkezéseknél jól nyomon követhető.

BIBLIOGRÁFIA

ALLEN 2004 Allen, Susan: Miniature and model vessels in Ancient Egypt. In: Bárta, Miroslav (ed.): *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the conference held in Prague, May 31–June 4, 2004.* Publishing House of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague 2006, 19–24.

BIRÓ 2015 T. Bíró, Katalin: Lithic Grave Goods from the Pilismarót-Basaharc Cemetery. In: BONDÁR 2015, 355–366.

BONDÁR 2009 Bondár, Mária: Funerary rites. In: BONDÁR–RACZKY 2009, 197–243.

BONDÁR 2012 Bondár, Mária: Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC). Series minor 32. *Archaeolingua*, Budapest 2012.

BONDÁR 2015 Bondár, Mária: The Late Copper Age Cemetery at Pilismarót-Basaharc. István Torma's Excavations (1967, 1969–1972). Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences. *Archaeolingua*, Budapest 2015.

BONDÁR 2018 Bondár, Mária: Prehistoric Innovations: Wheels and Wheeled Vehicles. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 69 (2018) 271–298.

BONDÁR–RACZKY 2009 Bondár, Mária – Raczky, Pál (eds): *The Copper Age Cemetery of Budakalász.* Archaeological Institute, Hungarian Academy of Sciences and Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University. Pytheas, Budapest 2009.

COLIN–ADAM–PRANJIC 2014 Colin, Frédéric – Adam, Frédéric – Pranjić, Ivana: Harpocrate au chien et les cadavres de Qasr 'Allam. Perspectives sur le statut rituel des inhumations animales dans l'Égypte Ancienne. *Archimède. Archéologie et Histoire Ancienne*. No. 1. Dossier thématique: Archéologie du rituel. Automne 2014, 32–63.

GÁL 2015 Gál, Erika: Animal Bone Remains from the Late Copper Ages Cemetery at Pilismarót-Basaharc. In: BONDÁR 2015, 367–379.

HAMILTON 2015 Hamilton, Derek: The Pilismarót-Basaharc Cemetery: Radiocarbon Dating and Bayesian Modelling. In: BONDÁR 2015, 349–354.

KÖHLER 2015 KÖHLER, Kitti: The Human Remains from the Boleráz Burials Uncovered at Pilismarót-Basaharc. In: BONDÁR 2015, 319–347.

KÖVÁRI 2010 Kővári, Klára: Late Copper Age vessel with cattle head decoration from Vác. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61 (2010) 381–399.

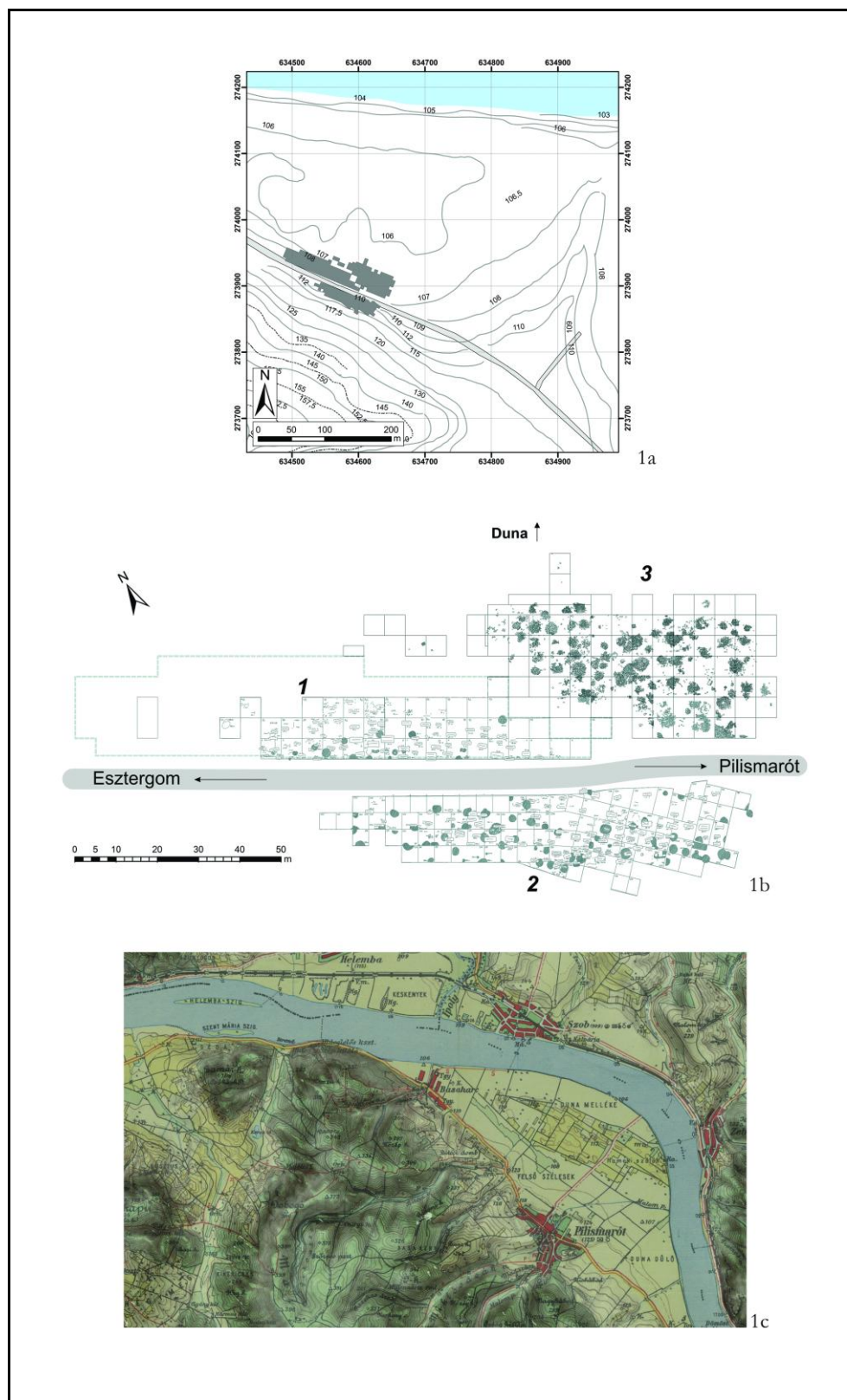
LAZĂR–BĂCUET–CRIȘAN 2011 Lazăr, Călin – Băcuet-Crișan, Sanda: Mormintele de incinerare din perioada neolitică și eneolitică de pe teritoriul României o analiză etnoarheologică – Neolithic and Eneolithic cremation burials from Romania, an

ethnoarchaeological analysis. *Apulum. Archaeologica et Anthropologica* 48:2 (2011) 1–68.

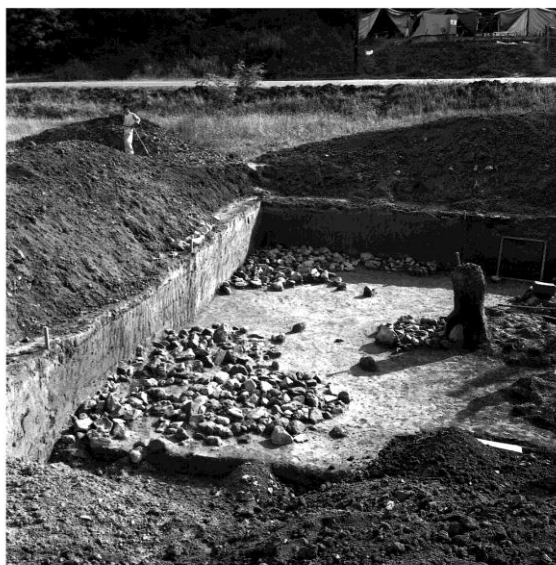
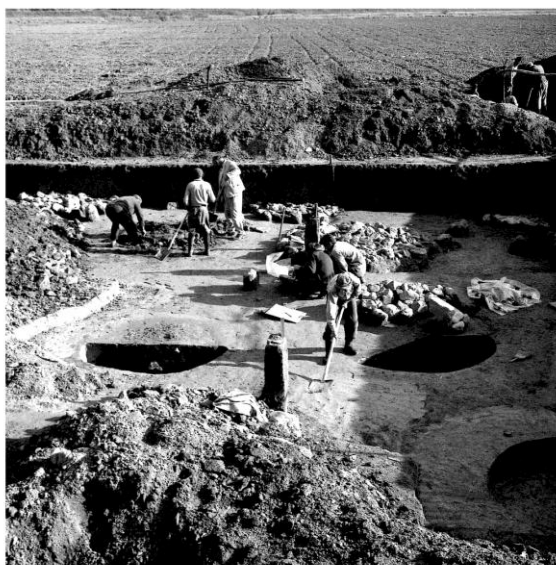
NAGY 2010 NAGY, Borbála: Gräberfeld der Badener Kultur in Balatonlelle-Felső-Gamász. *Antaeus: Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 31–32 (2010) 375–498.

RACZKY 2009 Raczky, Pál: Historical Context of the Late Copper Age Cemetery at Budakalász. In: BONDÁR–RACZKY 2009, 475–484.

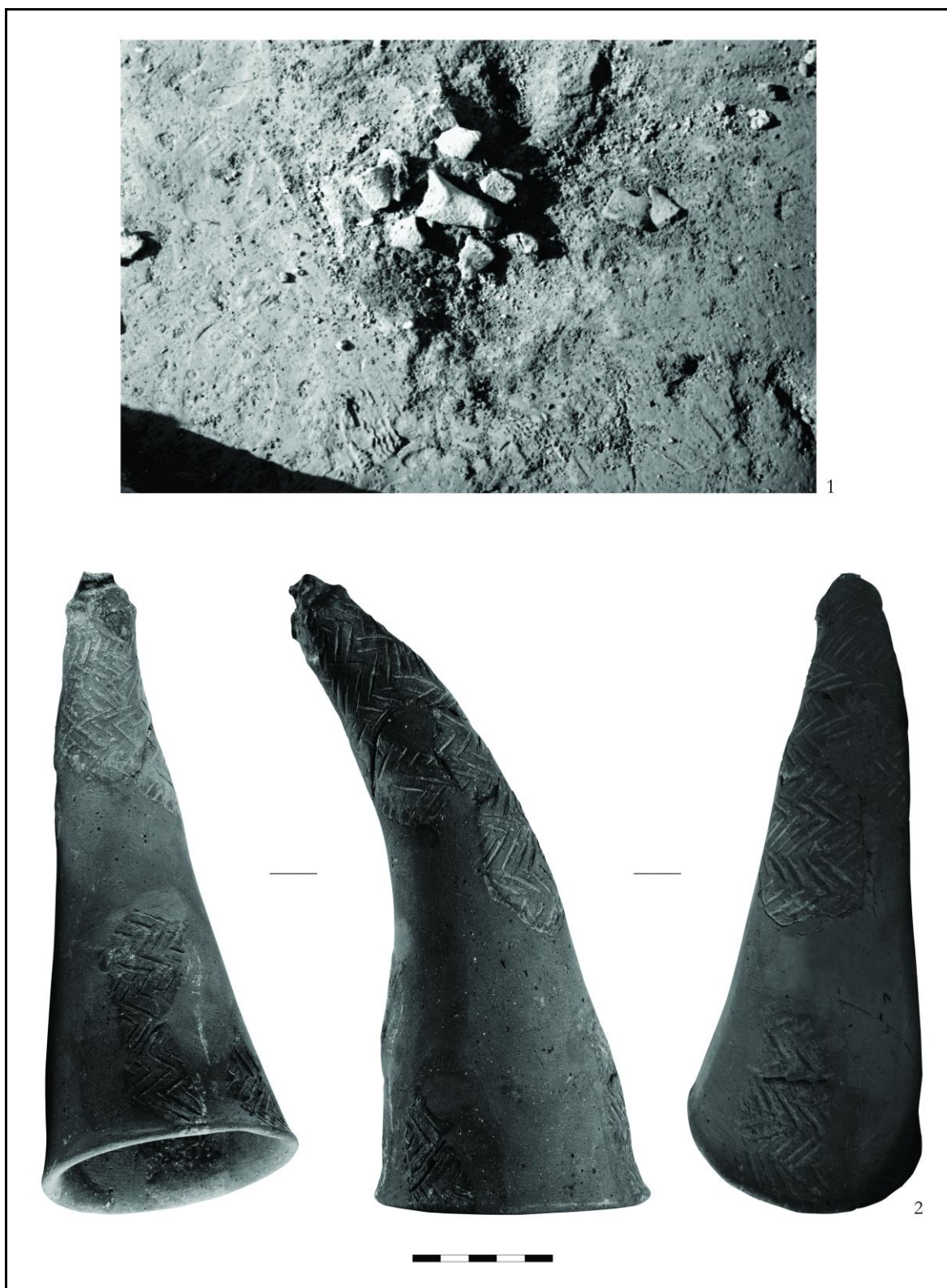
TORMA 2015 Torma, István: Excavations History. In: BONDÁR 2015, 9–12.

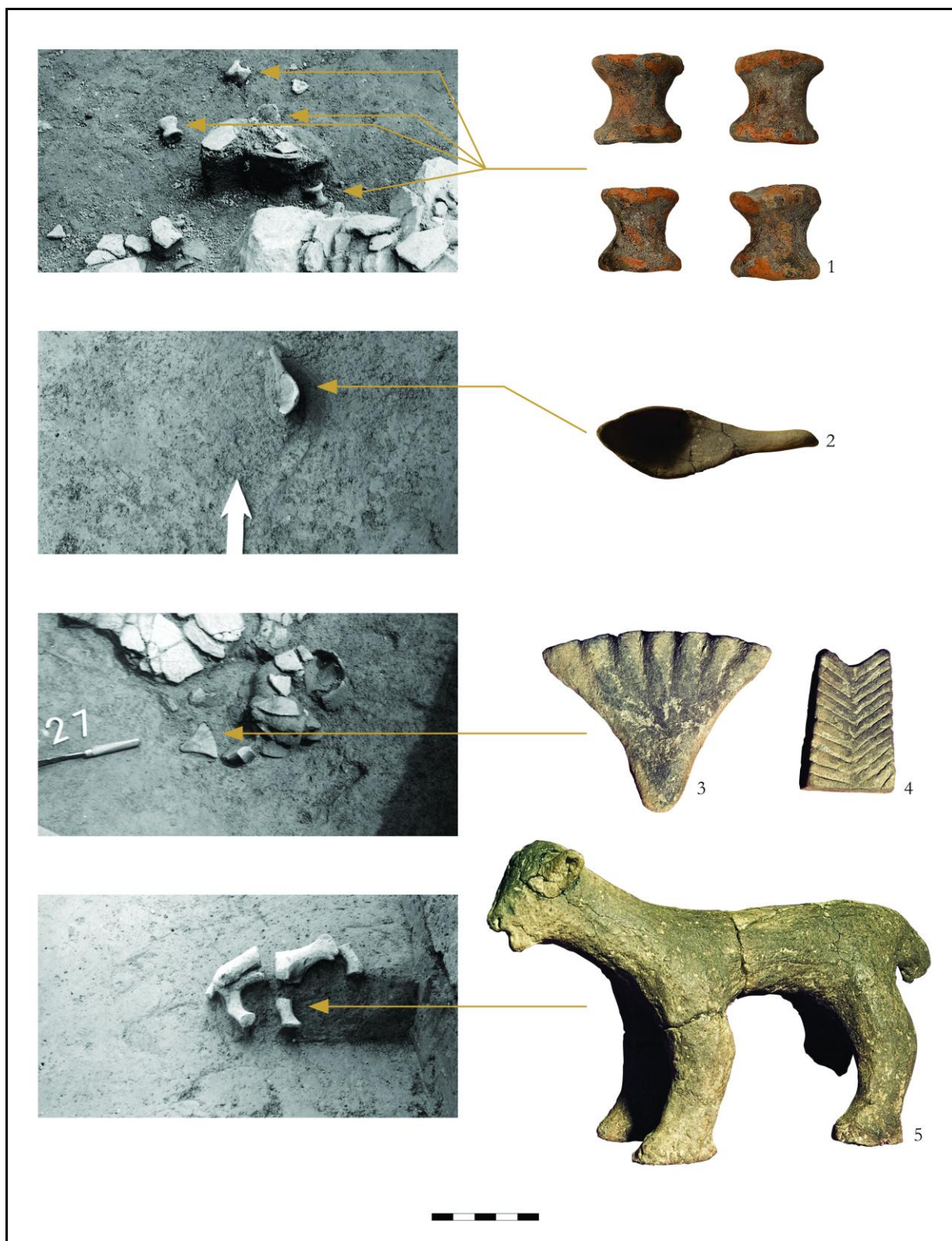
1. kép: Pilismarót-Basaharc. **a:** Az ásatás helyszíne szintvonalas térképen. **b:** Ásatások a lelőhelyen: **1–2:** Fettich Nándor ásatása, kelta telep és temető, avar temető. **3:** Torma István ásatása, rézkori temető. **c:** A lelőhely környezetét a 75-134 számú 1:10000 méretarányú topográfiai térkép ábrázolja. „Angyalos” térkép: Pilis Hegység. Kirándulók térképe 2. sz. Magyar Kir. Állami Térképészeti Intézet 1928. (digitális térképszerkesztés: Tolnai Katalin)

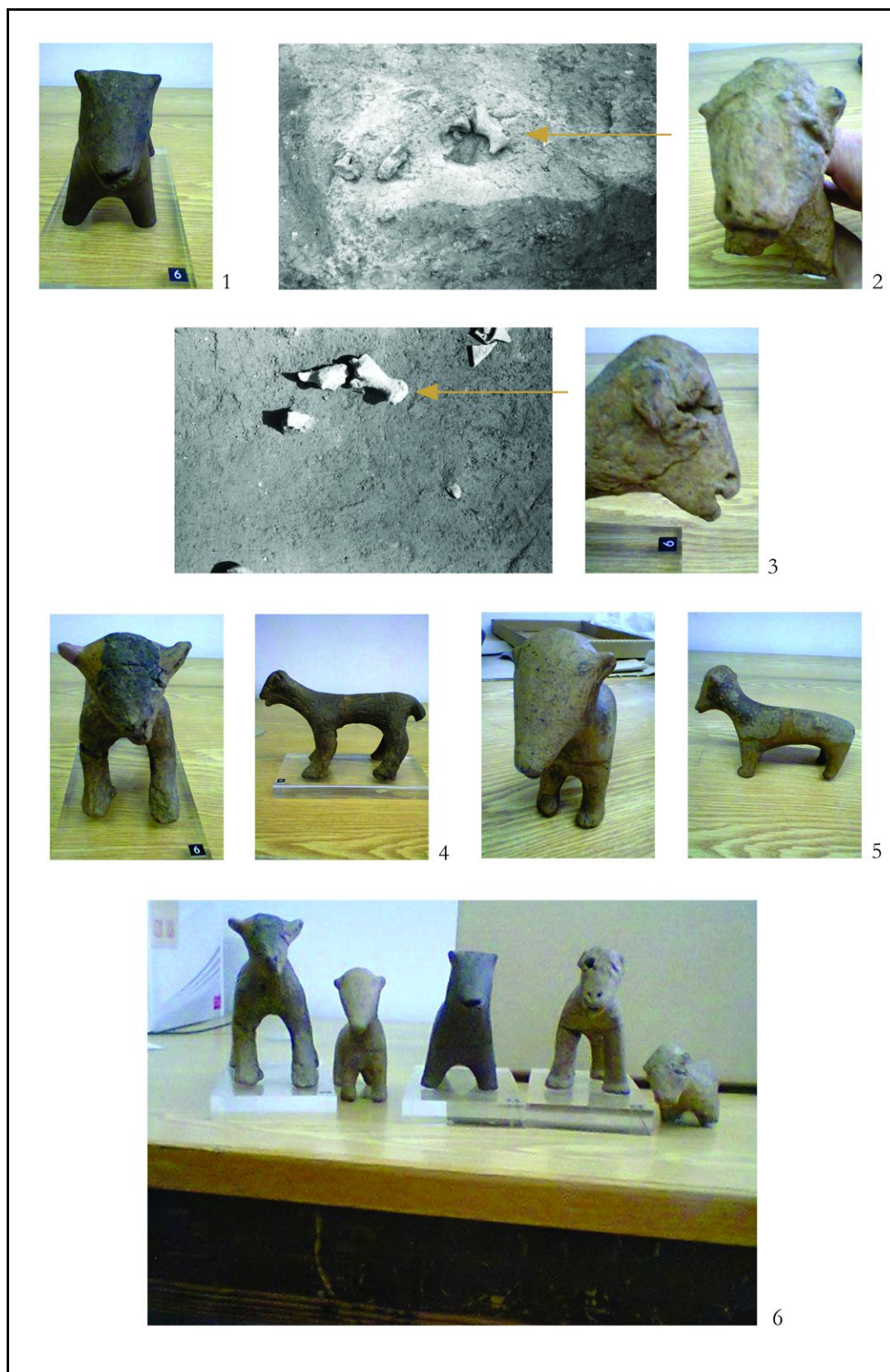
2. kép: Pilismarót-Basaharc. A sírok feltárás közben. **1:** Az ü és v szelvények. **2:** Torma István az 1967. évi ásatáson. **3:** Az x/4–5 szelvény. **4:** Az y/1–3 szelvény. (fotó: Torma István, Sugár Lajos, Polinger János, BONDÁR 2015, Pl. 58)

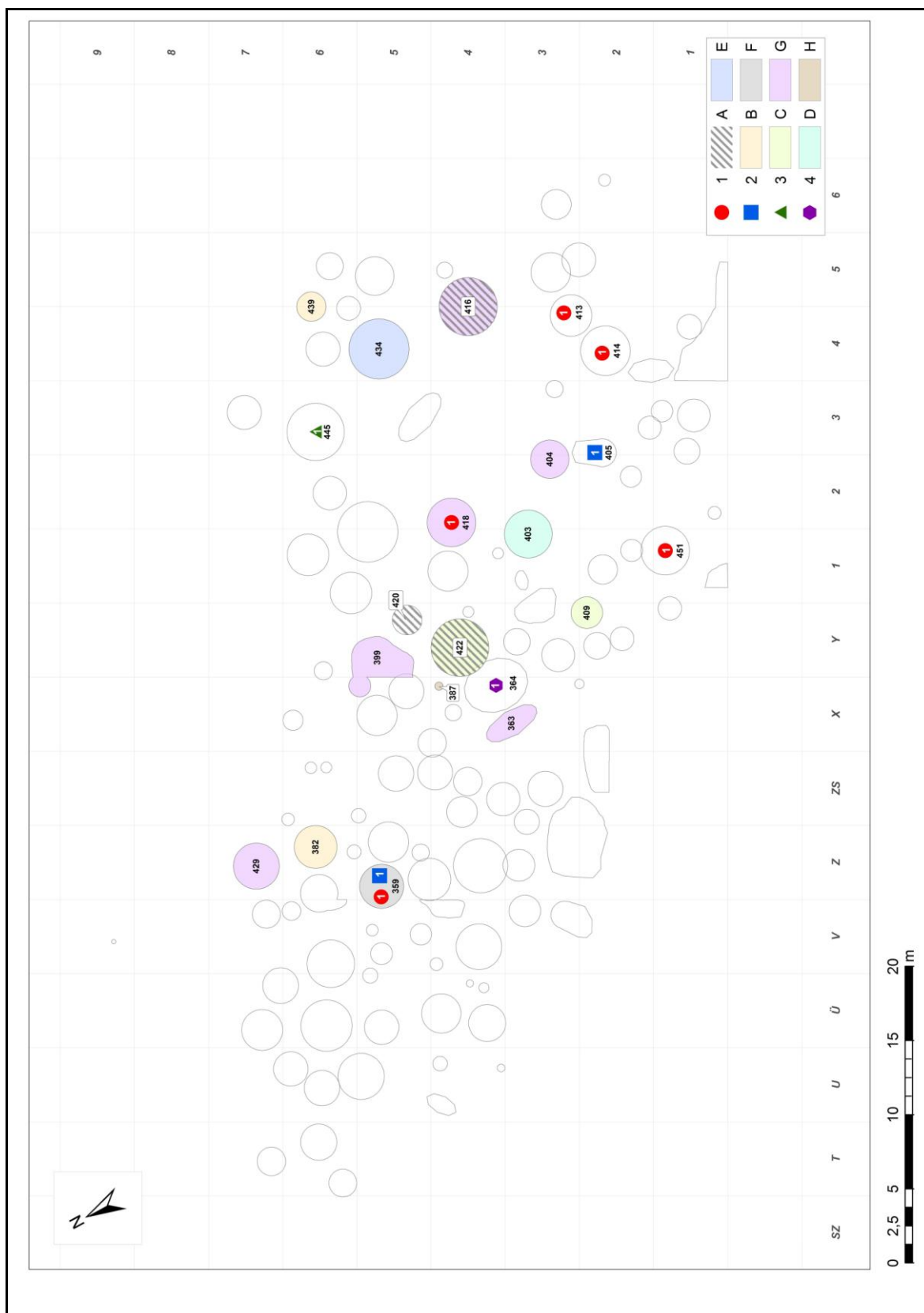
3. kép: Pilismarót-Basaharc, 359. sír. **1:** A tárgy előkerülése. **2:** A rhython restaurálva. (fotó: Polinger János, Bondár Mária; számítógépes grafika: Szinyei Viktor)

4. kép: Pilismarót-Basaharc. Különleges leletek. **1:** Gurigák a 439. sírból. **2:** Agyagkanál a 387. sírból. **3:** Pecsétlő a 427. sírból. **4:** Agyaggúla a 441. sírból. **5:** A 416–418. sír között előkerült állatszobor. (ásatási felvételek: Torma István és Sugár Lajos; tárgyfotók: Hannos Miklós és Bondár Mária; számítógépes grafika: Szinyei Viktor)

5. kép: Pilismarót-Basaharc. Állatfigurák. **1:** 359. sír. **2:** 413. sír. **3:** 414. sír. **4:** Felszíni lelet a 416. és 418. sír közötti területről. **5:** 451. sír. **6:** Csoportkép munkafotója. (ásatási felvételek: Torma István és Polinger János; tárgyfotók: Bondár Mária; számítógépes grafika: Szinyei Viktor)

6. kép: Pilismarót-Basaharc. Az állatok jelenléte a sírokban. **1:** Állatfigurák. **2:** Rhytonok. **3:** Kocsimodel. **4:** Zoomorf edényfogó. Az állatsontok a sírokban. **A:** Kispatás. **B:** Gímszarvas. **C:** Juh/kecske. **D:** Kutya. **E:** Ló. **F:** Madár. **G:** Szarvasmarha. **H:** Vaddisznó. (digitális térkép: Tolnai Katalin, BONDÁR 2015, Fig. 32)

MÁRIA BONDÁR

THE ELITE BURIALS OF THE LATE COPPER AGE

(Abstract)

In the monograph of the 110 burials spanning some 140 years of the Pilismarót cemetery, I sought to identify the archaeologically visible traces of the preliminaries to the funeral and the imprints of the mortuary rite and possible post-interment activities in the archaeological record.

The choice of location for the burial ground, the distribution of various artefact types within the cemetery, the unique, uncommon finds and various other elements indicate that Pilismarót was a burial ground of the period's elite.

The artefactual and cognitive elements of the mortuary rite practiced in this cemetery suggest that conforming to the logic of *pars pro toto*, a principle that was consistently followed also in the case of the grave goods, only a select part of the community was laid to rest in the cemetery, rather than all members of the population using the burial ground. In my reading, the archaeological record furnished conclusive proof that only the community's "chosen ones" were interred here: they were buried according to same mortuary rite and were accorded grave goods befitting and signalling their social status. In other words, the Pilismarót cemetery was a burial ground of the period's elite from different communities.

Although finds reflecting the period's innovations are rare in the cemetery, their presence nevertheless attests to a wide-ranging communications network. Simultaneously, a transformation of the previous system of beliefs and cultural values can also be noted. The miniature vessels and the down-scaled versions of animals and wagons as substitutes for the real-life symbols of wealth and power are likewise an indication of a paradigm shift that led to the emergence of a new elite.

(translated by Magdaléna Seleanu)

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2023-ban
A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató
www.gyomaikner.hu

12 500 Ft

9 786155 978838